

Egy túlterhelt fogalom

A tanulmány az információs társadalom mibenlétét sajátos módon határozza meg: eredettörténetének és intézményesülésének vázolásával bemutatja azt az utat, amely a társadalmi formáció aszimmetrikussá és túlterheltté válásához vezetett. A szerző szemantikai-pragmatikus közelítésmódot használ. Végkövetkeztetésként megállapítja: a) tudományos szempontból veszélyes a fogalmat uniformizálni vagy politikai ideológiává emelni, mert ezáltal b) elveszíti jelentésbeli és értelmezési lehetőségeinek sokszínűségét.

Kulcsszavak: *információs társadalom, politikai ideológia, túlterhelt fogalmak, társadalmi formációk*

Szerzői információ:

Balogh Gábor

Szociológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézetének docense, a gazdaság- és menedzsmentszociológia specializáció, valamint a társadalmi tanulmányok BA-szak felelőse. A Budapesti Hittudományi Akadémián 1979-ben civilként teológiai egyetemi diplomát, az MKKE Közgazdasági Továbbképző Intézetében 1987-ben szakközgazdász-oklevelet, majd a BKE-n 2003-ban szociológiából PhD-fokozatot szerzett. Főbb kutatási területei: gazdaság- és menedzsmentszociológia, társadalombiztosítás-tan, információs társadalom, szociomatika.

E-mail: bgabor@btk.ppke.hu.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Balogh Gábor. „Egy túlterhelt fogalom”.

Információs Társadalom VI, 1. szám (2006): 22–29.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VI.2006.1.3>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Balogh Gábor

Egy túlterhelt fogalom

Az „információs társadalom” szakkifejezéssel jelölt fogalom azok közé a fogalmak közé tartozik, amelyek sikere viszonylag rövid idő alatt és komoly „hátszélben” következett be. A történelemben ritkán fordul elő, hogy egy felülről vezérelt és pénzügyi eszközökkel támogatott fogalom intézménnyé válva világszerte ennyire egyértelmű fogadtatásra találjon a szakembereknél és a lakosság jelentős részénél. Hasonlóképpen ritkán tapasztalható, hogy egy fogalom égisze alatt olyan változások induljanak el, amelyek alapjaiban befolyásolják mindennapi és tudományos életünket.

E tanulmányban – a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács kezdeményezésére az információs társadalom mibenlétéről folyó vitához kapcsolódva – először magára a fogalomra és annak eredettörténetére koncentrálok, miközben egyes szemantikai-pragmatikus vonatkozásokat is figyelembe véve vizsgálom a kifejezés tartalmát. A tanulmányt kitekintéssel zárom.

A fogalom értelmezése és eredettörténete

Maga az információs társadalom (IT) mint fogalom – anélkül, hogy etimológiai szófejtésbe bonyolódna – két különböző szakterületről származik: az *információ* mérnöki-technológiai, a *társadalom* pedig szociológiai értékorientációjú szemléletet feltételez. Az információs társadalom e kettő konvergenciájából létrejött sajátos alakzat. A konvergencia eredményeként a kifejezés új identitást vesz fel, és önálló entitásként funkcionál. Ettől kezdve az információs társadalom nem tekinthető kizárólagosan sem mérnöki, sem technológiai, sem szociológiai formációnak.

A szakmai és a közéletben mintha aszimmetrikus fogalomként vált volna ismertté, és így terjedt el. Ezt a vélekedésemet alátámasztja, hogy a tudomány és politika irányadó körei eleinte a posztindusztriális társadalom¹ szinonimájaként vagy informatikai és információtechnológiai jegyeit hangsúlyozva közelítették meg, és ilyen értelemben használták. Vannak társadalomtudósok, akik csupán új technológiai-politikai, illetőleg gazdasági paradigmát látnak benne, és vannak, akik ennél többet vélnek kiolvasni a szakkifejezésből. Az előbbiekhöz sorolandók – többek között – Daniel Bell (1974), a 60-as évek japán információs társadalmának meghatározó kutatói, a *Research Institute of Telecommunication and Economics (RITE)* és az *Association for Economic Planning (AEP)*

¹ A posztindusztriális társadalomról az 1960-as évek végétől kezdődő harmadik ipari forradalomnak köszönhetően beszélhetünk. A harmadik ipari forradalom idején az ipari társadalom gazdasági (szektorális) intézményei a technikai-technológiai fejlődés következtében jelentősen átalakulnak; technogazdasági átalakulás meggy végbe. Az átalakulás hajtóerejét az információs és kommunikációs technológiák képezik.

munkatársai, Franciaországból Simon Nora és Alain Minc (1979/1978/), az USA-ban az osztrák származású Fritz Machlup (1962, 1980–1984), illetőleg az ő nyomdokain haladó, de az OECD részére is dolgozó Marc Uri Porat (1977); vagy korábbi munkássága alapján a hálózatitársadalom-felfogás képviselője, Manuel Castells is. Az utóbbiak (a többet kiolvasni vélők) közé tartoznak azok, akik holisztikusan közelítik meg és globális (általános) alakzatnak tartják, például az 1990-es években a „hurraoptimizmus” jegyében fogant megnyilatkozások, az EU-bürokraták jelentős része, a Bangemann-jelentés összeállítói és az IT-elkötelezettek.

Technológiai-politikai megközelítés

Az említett személyek közül Daniel Bell inkább posztindusztriális társadalomnak, mint információs társadalomnak tekinti a társadalmi változások nyomán kialakuló új formációt. Felfogása szerint az új társadalmi berendezkedés a telekommunikáción (táv-
közlésen) alapul, és „döntő hatással lehet a gazdasági és társadalmi tranzakciók lebonyolítására, a tudás előállítására és felhasználására, illetve az emberek foglalkozásának, munkájának jellegére. Az információ és a tudás szervezésének és feldolgozásának terén végbemenő forradalom, amelyben központi szerepet játszanak a számítógépek, az általam posztindusztriálisnak nevezett társadalom fejlődésének kontextusában zajlik le.”²

A japán Tadao Umesao felfogása, akitől az „információs társadalom” kifejezés származik, szintén technológiai-gazdasági szemléletet tükröz. Umesao a gazdasági jelenségeket vizsgálva endodermális (mezőgazdaság, halászat), mezodermális (szállítás, nehézipar) és ektodermális (információ, kommunikáció, képzés) ágazatokat különböztet meg. Nyomdokain haladva a *RITE* és az *AEP* információkutató csoportjának (*Information Study Group*) munkatársai 1968-ban kísérletet tesznek az információs társadalom kritériumainak meghatározására. Fáradozásaik eredményeként 1971-ben a világon először elkészül az *Az információs társadalom megeremtésének terve 2000-ig* című program, s politikai támogatással megkezdődik a *Tama New Town* építése, vagyis az információs társadalomnak mint technológiai-gazdasági paradigmának a megvalósítása a gyakorlatban.³

A kontinentális Európában a kezdet 1978-ra, a francia köztársasági elnök részére Simon Nora és Alain Minc által *A számítógépesített társadalom*⁴ címmel készített jelentés kidolgozásának idejére tehető. További komoly előrelépés a Bangemann-jelentéshez (*Europe and the Global Information Society*) kapcsolódóan történik: felállítják az Information Society Project Office-t, és nekilátnak a program megvalósításának. Ezzel Japán követően Európában is politikai síkra emelkedik a kifejezés tartalma. Értelmezése globális jelleget ölt, jelentése viszont nem lép túl a technológiai-politikai paradigma síkján. Maga a *Bangemann-jelentés* – ideértve az 1994. évi Fehér könyvet is – az információs társadalmat globális (holisztikus) jelenségnek tekinti, tartalmilag viszont az információs és kommunikációs technikákon alapuló társadalomként fogja fel és tárgyalja.

² Daniel Bell, 2001: 3.

³ 2000-től 2005-ig lezajlott az *e-Japan (electronic Japan)* program, 2006-tól pedig az úgynevezett *u-Japan (ubiquitous Japan)*, a „mindenütt jelen levő Japán” programja lép életbe.

Technológiai-hálózati megközelítés

Az információtársadalom-felfogás következő változata a technológiai-hálózati megközelítés. Ennek kiváló képviselője, Manuel Castells az új társadalmi alakzatot többször információs társadalomnak, majd, miután elmélyedt a jelenség tanulmányozásában, egyértelműen hálózati társadalomnak nevezi, viszont információs technológiai paradigmaként tárgyalja.

Felfogása szerint – az információs fejlődési módnak köszönhetően – az információ és a tudás az előzőtől eltérő fejlődést eredményez. A technológia pedig, amely számára „a tudományos tudásnak a dolgok elvégzésére szolgáló különféle reprodukálható eljárások pontos meghatározására való alkalmazását” jelenti,⁵ az 1970-es években az USA-ban végbement fejlődés nyomán új információs technológiává válik. Az információs technológia az információra irányul, mindent áthat, hálózati logikát követ, rugalmas és konvergens.⁶

Napjainkban információs technológiai forradalom megy végbe. Az információs technológiák többszörösen rétegződött hálózatot hoznak létre, és szabályozó funkciókat látnak el: egyrészt összekapcsolják a domináns társadalmi folyamatokat és funkciókat, másrészt szabályozzák a hálózatban való részvételt és az abból való kimaradást. Ezáltal erősen integrált rendszer alakul ki.

Az információs kor társadalomszerkezete a termelés, a hatalom és a tapasztalat hálózataiból épül fel. „A hálózatok többszörösen átszövik egymást, a hálózatok közötti átjárás kódjai és kapcsolói válnak a társadalmak formálásának, vezetésének és félrevezetésének alapvető forrásaivá.”⁷

Egy későbbi tanulmányában Castells megerősíti, hogy:

- Ami korunkban újdonság, az az információs technológiák új halmazának köszönhető. Az új halmaz új technológiai paradigmaként fogható fel, amely a mikroelektronika, az információs és kommunikációs technológiák (IKT-k), valamint a géntechnológia köré összpontosul.
- A tudás és az információ nemcsak a hálózati társadalomban, hanem minden társadalomban központi szerepet játszott.

Castells ez utóbbi meggyőződése miatt szakított az „információs társadalom” kifejezéssel, és helyette a „hálózati társadalom” *terminus technicus* használata mellett döntött.⁸

Ha kitekintünk a világba, láthatjuk, hogy a hálózatitársadalom-felfogás politikai program szinten is megjelenik. Japánban – a dokumentumok szerint – a jelenleg érvényes *e-Japan Strategy II.* helyébe 2006-tól a *u-Japan (ubiquitous network society – UNS)* program lép, amelynek célja a mindenütt jelen levő hálózati társadalom kiépítése.⁹

⁴ Magyarul: Nora, Simon – Minc, Alain 1979.

⁵ Castells, Manuel 2005 (1996): 65.

⁶ Castells, Manuel 2005 (1996): 116. skk.

⁷ Castells, Manuel 2005 (1996): 600.

⁸ Castells, Manuel, 2000: 9.

⁹ http://www.itu.int/itu-wsis/2005/D-23chairmans_report.pdf, valamint az u-Japan Fehér Könyv (White Paper).

A program jelentősen eltér a castelli felfogástól. A "4U" négy alapelve épül, és a 2010–2015-ig terjedő időszakra három cél megvalósítását irányozza elő. Az alapelveket a *ubiquitous* (mindenütt jelen levő, vagyis bárhol, bármikor, bárki által használható hálózat), a *universal* (általános, azaz bárhol, bárki által könnyen igénybe vehető kommunikáció), a *user-oriented* (felhasználóbarát, egyéni igényekhez alkalmazkodó technológiák) és a *unique* (egyedülálló, különleges egyéni és társadalmi vitalitás, kreativitás) szlogenek jelentik meg. A 2015-ig elérni kívánt célok pedig a következők: 1. a mindenütt jelen levő hálózat kifejlesztése révén széles sávú hozzáférés biztosítása a teljes lakosság részére, 2. az IKT-alkalmazások fokozása a lakosság legalább 80%-ánál, valamint 3. az IKT-használat növelése, vagyis olyan környezeti feltételek kialakítása, amelyek nyomán az IKT-használat hajlandósági szintje a lakosságnak legalább a 80%-ánál fokozódik.¹⁰ A *u-Japan* stratégia nem a rendszert, hanem a felhasználót állítja a középpontba azáltal, hogy megteremti a feltételeket, hogy bárki, bárhol és bármikor személyek közötti (*person-to-person*, P2P), személyek és objektumok közötti (*person-to-object*, P2O) vagy objektumok közötti (*object-to-object*, O2O) kapcsolatot tudjon létesíteni. A program megvalósítási módja politikai eszközökkel támogatott technológiai-hálózati felfogást tükröz.

Tudástársadalmi megközelítés

A fogalmi váltás kezdeményezése az Európai Unióban szintén kimutatható. Az ezredfordulón készült dokumentumok egy részében az információs társadalom mellett mind gyakrabban egy új társadalmi formáció, a „tudástársadalom” kifejezést használják.¹¹ Maga a szó kulturális-szociológiai eredetű. A 20. század folyamán azonban a tudás ökonomizálódott és informatizálódott, kulturális vonatkozása pedig a „szervezett információ” jelentésre szűkült. A tudás szót maga a Bangemann-jelentés is szűkített értelemben használja (vö. tudásalapú gazdaság). A „tudástársadalom” kifejezés tehát sajátos technológiai-kulturális-gazdasági alakzatra utal.

A tényleges helyzet azonban bonyolultabb. Egyes dokumentumok – jellegüktől függően – különböző értelemben használják ezt a kifejezést is: vannak, amelyek a tudástársadalmat az információs társadalom előzményének, esetleg foglatának tartják, mások pedig éppen fordítva, az információs társadalmat tekintik a tudástársadalom komponensének.¹² Az értelmezési sokszínűség további változatait villantják fel azok a dokumentumok, amelyek „az információs társadalomból a tudásalapú társadalomba”

¹⁰ Japánban a DAI (digital access index – 2002-ben) 0,75; Magyarországon 0,63. Néhány adat az EUROSTAT 2005 évkönyvéből: internet-hozzáférés háztartásonként 2005-ben EU-25 átlag 48%, EU-15 átlag 53%, Magyarország 22%; interneten keresztül rendelés magánszemélyeknél: EU-25 átlag 17%, EU-15 átlag 20%, Magyarország 5%; szélessávú hozzáférés (vállalatok): EU-25 átlag 63%, Magyarország 48%. *Forrás:* <http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal>

¹¹ http://europa.eu.int/comm/employment_social/firsttime_de.html.

¹² Vö. http://europa.eu.int/comm/employment_social/knowledge_society/index_de.htm; http://europa.eu.int/comm/employment_social/knowledge_society/shc_en.pdf

való átmenet programját hirdetik, továbbá azok is, amelyek szerint a tudástársadalom a tudásalapú gazdaság egyik dimenziója.¹³

Összegezve a hivatalos dokumentumokat, megállapítható, hogy a tudástársadalom több rokon irányzat metszéspontjában helyezkedik el. A rokon irányzatok, trendek fogalmi körébe tartozik az információs társadalom fejlesztése új információs technológiák széles körben történő elterjesztése és használata alapján; továbbá az innováció (különösen a technológiai, de a szervezeti innováció) fontosságának növelése, a gazdaság szolgáltató szektorjának fejlesztése, a tudásmenedzsment, valamint más fontos, említett pontokhoz kapcsolódó fejlesztések-fejlődések, ideértve a globalizációt, a demográfiai struktúrák, a kulturális szokások és a környezet terén végbemenő változásokat.¹⁴

Szemantikai-pragmatikus megközelítés

Eddigi tárgyalásaink során világossá vált, hogy mind az Európai Unióban, mind a világ más részein, illetve a szakemberek különféle köreiből eltérő információtársadalom-felfogás terjedt el. Mit jelent ez a gyakorlatban? A kérdés szemantikai-pragmatikus szempontból úgy vetődik fel, hogy a fogalom és a valóság közötti kapcsolat hogyan interpretálható, mit jelent a fogalom a gyakorlatban, illetve hogyan közvetíti a gyakorlatot, és mi a teendő.

Az ilyen jellegű megközelítés azért is indokolt, mert az utóbbi időben – miként az NHIT megállapítja – hiába „egyeduralkodó” az EU-ban az „információs társadalom” kifejezés, jellegzetes használati módjai (*IST – information society technologies, ICT – information and communication technologies*) ágazati jellegű beszűküléshez vezettek, miközben az oktatás, a tudomány, a kultúra vagy a média kérdései teljesen független tervezési „szigetekké” váltak.

Ahhoz, hogy a problémáról megfelelő véleményt formáljunk, Manuel Castells egyik lábjegyzetére hivatkozom, ahol a következőket írja: „az »információs« jelző a társadalmi szerveződés specifikus formájára utal, amelyben a mai történelmi korszakban kialakuló új technológiai feltételek következtében az információ létrehozása, feldolgozása és továbbítása válik a termelékenység és a hatalom alapvető forrásává”.¹⁵ Bár az információs társadalom kulcsfontosságú jellegzetessége a hálózati logika, egyéb összetevői nem illeszkednek a hálózati logika rendszerébe. Ezért tér át Castells az „információs társadalom” helyett a „hálózati társadalom” kifejezés használatára: számára a valóság és a fogalom közötti megfelelést szemantikai-pragmatikus szempontból a hálózati társadalom biztosítja.

¹³ <http://europa.eu.int/comm/publications/booklets/move/36/de.doc>. Auf dem Weg zur europäischen Wissensgesellschaft: Informationsgesellschaft in der Europäischen Union (Úton az európai tudástársadalomba: információs társadalom az Európai Unióban), 2002. október. Vö. még a következő szövegrésszel: „a tudástársadalom óriási potenciált foglal magában: új foglalkoztatási lehetőségeket, új segédeszközöket az általános és szakképzéshez, hátrányos helyzetű emberek és régiók integrációjának javítását és közszolgáltatásokhoz való könnyebb hozzáférést. Maga a »tudástársadalom« fogalma is arra utal, hogy a tudás és kreativitás mellett a humán és társadalmi tőkébe mint értékes javakba történő beruházások veendő számításba.”

¹⁴ *Handbook of Knowledge Society Foresight*.

¹⁵ Castells, Manuel 2005 (1996): 57.

Az Európai Unióban a Bangemann-jelentés nyomán a tagországok színvonaluknak megfelelően kezdtek információstársadalom-építésbe. Mindegyik ország más-más irányba mozdult el. Az *Első részjelentés (First Iterim Report, 1999)* „az információs társadalom mint [...]” felfogás hat változatát nevezi meg. Az egyes változatok az új társadalmi formáció, illetve az annak kialakulásához vezető folyamat szűkített, célzott értelmezései. Mint Farkas János fogalmaz: „Noha mindegyik megközelítés megvilágítja az információnak és az információs technikának a jelenlegi átalakulási folyamatban betöltött szerepét, mégis egyetlen olyan közöttük, amely képes lenne egyedül átfogni a változás különböző vonatkozásait.”¹⁶

Az idézett NHIT-közlemény további problémaként a technikai-technológiai beszűkítést nevezi meg. Az *IST*-k (magyarul: *ITT*-k – információs társadalmi technológiák) és az *ICT*-k (magyarul: *IKT*-k – információs és kommunikációs technikák) a társadalmi átalakulás során megfigyelhető két technológiai dimenzióval azonosíthatók. A két szakkifejezés – tudományos szempontból – jelentősen különbözik egymástól: az *IKT*-k valamely adott társadalomnak – s nem kizárólag az információs társadalomnak – az egyik infrastrukturális dimenziójára vonatkoznak, az *ITT*-k viszont az információs társadalomnak mint önálló entitásnak a technológiáit foglalják magukban. Ha elfogadjuk, hogy az információs társadalom egyik alapösszetevője (alapidimenziója) a hálózat, akkor – mint másutt is megfogalmaztam – igaz az a megállapítás, hogy „a hálózatok »magvát« az információs és kommunikációs technikák alkotják, amelyeket szolgáltatók infokommunikációs rendszerekként működtetnek. A kapcsolatokat az egyes felhasználók között, illetőleg a *homo informaticus*ok információalapú társadalmi kommunikációját, vagy egyszerűen a gépi információáramlást ágenssek, multiágensek és ezek kapcsolódásai tartják fenn és bonyolítják le”.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy a hálózat nem azonos sem az *IKT*-kkel, sem az *ITT*-kkel, ugyanakkor ez utóbbiak technológiákként fenntartják és működtetik az információs társadalmat.

A hálózat általam vallott felfogása hasonlít a *u-Japan* stratégiában megfogalmazott „mindenütt jelen levő társadalom” értelmezéséhez: „Egy mindenütt jelen levő társadalom olyan társadalom, amely lehetővé teszi, hogy »bármikor, bárhol, bármi és bárki« varratmentesen is kapcsolatot létesítsen, és elérhető, olcsó és felhasználóbarát eszközök segítségével nagy mennyiségben információt cseréljen.”¹⁸ Minthogy a hálózat nem azonos magával az információs társadalommal, a *ubiquitous society* sem tekinthető annak. Mind az *IKT*-k, mind az *ITT*-k a hálózat, s következképpen az információs társadalom részét képezik, ezért jelentéstartományuk is csak szűkebb lehet.

A fentiekben leírtak megerősítik korábbi felfogásomat, mely szerint az információs társadalom olyan alakzat vagy intézmény, amelyben a funkciók, a cselekvések és a struktúrák

- új logikai felépítéssel rendelkeznek,
- sajátos szabályszerűségek szerint működnek, valamint
- lényegesen különböznek minden előző vagy velük egyidejűleg létező társadalmi alakzat intézményi és működési rendjétől.

¹⁶ Vö. Farkas János: *Elméletek az információs társadalomról*. In Balogh Gábor (szerk.), 2006.

¹⁷ Balogh Gábor: *Az információs társadalom komponensei*. In Balogh Gábor (szerk.), 2006.

¹⁸ Tokyo Ubiquitous Network Conference, *Toward the realization of a Ubiquitous Network Society*. Chairman's report, 2005.

Úgy vélem, az információs társadalom egyes számban legfeljebb gyűjtőfogalomként használható. Miként láttuk, ahány régió, annyi információs társadalomról lehet szó. Ezért tudományos szempontból helyesebb információs társadalmakról beszélni.

Kitekintés

Ha az információs társadalom eredettörténetét vizsgáljuk, megállapítható, hogy a szakkifejezés a nyugati világban elkötelezett szakemberektől (vö. Daniel Bell, 1974; Manuel Castells, 2005 [1996]), vagy politikai megrendelésre dolgozó tanácsadóktól (vö. Simon Nora és Alain Minc, 1979 [1978]) származik, illetőleg politikai célok megvalósítása érdekében született (vö. Marc Uri Porat, 1977; Bangemann-jelentés, 1994). Nincs egységes definíciója, mindenki más értelemben használja. Következésképpen nincs egységes információs társadalom sem. Ez – önmagában véve – nem is baj. A probléma akkor kezdődik, amikor hivatalos álláspontot akarnak elfogadtatni, és ehhez az értelmezések sokszínűségét uniformizálni szeretnék. Ekkor az egységesítésre törekvők szembesülnek a különböző dimenziók összemérhetetlenségével, s azzal a dilemmával, amit a konstruktivizmus a következőképpen fogalmaz meg: a tudomány nem tudományos, hanem társadalmi termék. A tudományfilozófia pedig ezt mondja: konvenció kérdése, mit nevezünk tudmánynak. Ennek parafrázisaként: konvenció kérdése, mit jelent az információs társadalom. A konvenció kialakításában a politikai hatalom komoly szerepet vállalhat magára. Kérdés, megéri-e a hatalomnak, hogy elköteleződjék valamely adott irányzat vagy megközelítési mód mellett.

Meglátásom szerint sem a politikai hatalomnak, sem másnak nem érdemes dogmatikussá tenni egy megközelítést, illetve dogmatikus módon viszonyulni az információs társadalom problematikájához, hacsak nem kívánja a demokrácia helyett vagy amellett az információs társadalom építését politikai programmá tenni. Ebben az esetben az „információs társadalom” kifejezés könnyen politikai ideológiává emelkedhet, aminek szükségszerű következménye, hogy szűkül a kifejezés jelentésbeli és értelmezési lehetőségeinek sokszínűsége.

Irodalom

- Balogh Gábor (szerk.) (2006): *Az információs társadalom dimenziói*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. Bangemann-jelentés (1994). In *Mi a jövő? Az információs társadalom és a magyar kezdeményezések*. Budapest: OMFB-ORTT-HÉA, 1998, 44–79.
- Bell, Daniel (1974): *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*. London: Heinemann.
- Bell, Daniel (2001): Az információs társadalom társas keretrendszere. In *Információs Társadalom*, 1, 3–33.
- Castells, Manuel (2000): Materials for an exploratory theory of the network society. In *British Journal of Sociology*, Vol. No. 51, Issue No. 1 (January/March 2000), 5–24. Castells, Manuel (2005 [1996]): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- Building the knowledge society: social and human capital interactions* (2003). Brussels: Commission staff working paper, SEC (2003), 652.

- Handbook of Knowledge Society Foresight*. Dublin, Ireland: © European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2003. www.eurofound.eu.int.
- Machlup, Fritz (1962): *The production and distribution of knowledge in the United States*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Machlup, Fritz (1980–1984): *Knowledge: its creation, distribution and economic significance I–III*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mattelart, Armand (2004 [2003]): *Az információs társadalom története*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- Nora, Simon – Minc, Alain (1979 [1978]): *A számítógépesített társadalom: jelentés a francia köztársasági elnök részére*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat. *Eredeti: L'informatisation de la* . Paris: Éd. Seuil.
- Porat, Marc Uri (1977): *The information economy: definition and measurement*. Washington DC: Government Printing Office.